

KIEFER FERENC

LEHETŐSÉG ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉG

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XLIII.

KIEFER FERENC

LEHETŐSÉG
ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉG

Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2005

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XLIII.

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

A kötet megjelenését az OTKA a T 042687 sz.
pályázat keretében támogatta

Lektor:
KUGLER NÓRA
LADÁNYI MÁRIA

Szerkesztő:
SIPTÁR PÉTER

ISBN 963 7094 23 7
ISSN 1419-6603

© TINTA Könyvkiadó, 2005
© Kiefer Ferenc, 2005

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Bagu László

TARTALOM

Bevezető	7
1. A modalitás fogalmáról	9
1.1. Bevezetés	9
1.2. A logikai modalitás-fogalom	10
1.3. A modalitás mint beszélői attitűdök nyelvi kifejezőeszköze	20
1.4. A modalitás mint egy morfológiailag-szintaktikailag meghatározott kategória jelentése	30
1.5. A mondatok modális alapértéke	33
1.6. Faktív és nem faktív attitűdök	37
1.7. Propozicionált beszélői attitűdök	40
1.8. A modalitás általános definíciója	46
1.9. Összefoglalás	49
2. A <i>-hat/-het</i> modális toldalék és a <i>kell</i> modális segédige jelentéstanához	52
2.1. A <i>-hat/-het</i> és a <i>kell</i> jelentései	52
2.1.1. Az aletikus modalitás	54
2.1.2. Az episztemikus modalitás	56
2.1.3. A deontikus modalitás	60
2.1.4. A buletikus modalitás	62
2.1.5. A diszpozicionális modalitás	63
2.1.6. A cirkumstanciális modalitás	64
2.1.7. Egyéb modalitásfajták, illetőleg modális elemek nem modális használata	66
2.1.7.1. A <i>-hat/-het</i> 'faktuális' használata	67
2.1.7.2. A <i>-hat/-het</i> 'képes valamire' értelemben	68
2.1.7.3. Az okozati összefüggés kifejezése	69
2.1.7.4. A buletikus <i>kell</i> deontikus használata	69
2.1.7.5. A teleologikus <i>kell</i>	70
2.1.7.6. A fatalisztikus <i>kell</i>	71
2.1.7.8. Összefoglalás	72
2.2. A szubjektív episztemikus modalitás	72
2.2.1. Bevezetés	72
2.2.2. Az episztemikus lehetőség két fajtája	73
2.2.3. A szubjektív episztemikus modalitású mondatok tulajdonságai	79
(a) A tagadás	79
(b) A kérdő mondat	81
(c) A feltételes mondat (a premissza-próba)	82
(d) A <i>tud</i> predikátum	83
(e) A jövő idő használata	84

2.2.4. A hangsúly és a fókusz kérdése	85
2.3. Néhány szó az igék <i>-ható</i> képzős alakjáról	89
2.4. Az episztemikus modalitás egyéb kifejezőeszközei	91
2.5. Összefoglalás	94
3. A <i>tud</i> segédige jelentéstanához	96
3.1. A <i>tud</i> ige jelentései	96
3.2. Levezethető-e a 'pouvoir' és 'savoir' jelentés egy alapjelentésből?	101
3.3. A <i>tud'</i> jelentései	102
3.4. A képesség és lehetőség összefüggései	106
3.5. Grammatikalizációs kérdések	109
3.6. Összefoglalás	111
4. A modalitás pragmatikai aspektusai	112
4.1. Bevezetés	112
4.2. Deontikus beszédaktusok	112
4.3. Buletikus beszédaktusok	114
4.4. Udvarias kérés	115
4.5. A lehetőség mint szükségszerűség	116
4.6. A <i>mond</i> ige modális alakjai	117
4.6.1. <i>Hogy(an) mondhat</i>	117
4.6.2. A 'hiába mond' jelentés	118
4.6.3. A <i>mond</i> modális alakja mint pragmatikai partikula	119
4.6.4. A <i>mond</i> modális alakjainak szövegtani szerepe	120
4.7. A <i>gondol</i> ige modális alakjai	122
4.7.1. <i>Hogy(an) gondolhat</i>	122
4.7.2. A <i>gondol</i> modális alakjának szövegtani funkciója	122
4.8. A <i>kell</i> modális segédige szövegtani szerepe	123
4.8.1. A <i>(el/meg) kell + mondani</i>	124
4.8.2. A <i>kell</i> tudni	125
4.9. A <i>talán</i> módosítószó	125
4.10. Összefoglalás	126
5. Kitekintés	128
5.1. Bevezetés	128
5.2. Modalitás és eseményidő	128
5.3. Modalitás és mondatfajta	130
5.4. Modalitás és igemód	132
5.5. Módosítószók, módosító határozószók	135
5.6. Egyéb nyitott kérdések	137
Irodalom	139
Névmutató	143

BEVEZETŐ

A modalitás kérdéseivel számos korábbi publikációmiban foglalkoztam (Kiefer 1981, 1984, 1985, 1986a, 1986b, 1986c, 1987a, 1987b, 1988, 1989, 1990, 1991, 1994, 1998a, 1999a, 1999b, 2000b). Eredetileg arra gondoltam, hogy ezeket egy kötetbe gyűjtöm össze, újraolvasva őket azonban úgy döntöttem, hogy inkább – a régebbi publikációkat is figyelembe véve – új munkát készítek. Döntésem hátterében egyrészt az állt, hogy nem mindenben találtam régebbi elemzéseimet helytállóknak vagy elég pontosnak, másrészt nem hagyhattam figyelmen kívül a modalitással foglalkozó újabb irodalmat. A jelen munkában lényegében minden, az utóbbi évtizedekben a modalitásról született elméletileg is jelentős, illetőleg általános érvényű munka nyomai tetten érhetők.

Az első fejezet teljes mértékben elméleti jellegű. Benne a modalitás fogalmát kíséreltem meg meghatározni. A kétféle lehetőség, a modalitás szűkebb vagy tágabb felfogását tükröző elképzelések közül én az elsőt tettem magamévá, mégpedig azért, mert csak ebben az esetben láttam eshetőséget arra, hogy egy pontos és a gyakorlati elemzésben is követhető meghatározást fogalmazzak meg. A modalitásról éppúgy nem állítható, hogy bonyolult, mint más nyelvészeti fogalomról. A nyelvészeti fogalmakat a nyelvész alkotja azzal a céllal, hogy elemzéseiben felhasználhassa őket bizonyos nyelvi jelenségek leírásában. A nyelvésztől függ tehát, hogy mennyire igényli a pontos és operatív fogalmakat. Nem vitatom, hogy a modalitás tágabb felfogása alapján született munkákban is található használható megfigyelések, ebből azonban még nem következik, hogy az ezekben a munkákban vizsgált jelenségeket feltétlenül a modalitás körébe kell utalnunk. Az általam képviselt modalitásfogalom szerint modalitásról csak abban az esetben beszélhetünk, amikor egy adott tényállás érvényességének relativizálásáról van szó. A beszélő tehát a modalitás segítségével tényállások érvényességét minősíti. Az első fejezetben megmutatom, hogy ezzel a modalitásfogalommal nemcsak a logikai modalitás fogalma, hanem a nyelvészeti hagyomány szerint a modalitás körébe utalt jelenségek legnagyobb része is lefedhető. Amit ez a fogalom nem tekint a modalitás körébe tartozónak az – többek között – a tágabb modalitás-felfogásban értékelő és érzelmi modalitásnak nevezett jelenségcsoport, amelyet természetesen ezzel nem kívánok a nyelvészeti vizsgálódás köréből kizárni.

A második, harmadik és negyedik fejezet különféle elemzéseket tartalmaz. Az elemzéshez felhasználtam a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszát. A korábbi elemzéseimhez képest tehát újdonságnak számít, hogy jelen munkában az elemzés korpusz alapú. A korpusz nem csak arra volt alkalmas, hogy autentikus példákkal igazoljam korábbi elképzeléseimet, hanem újabb összefüggések megállapítását is lehetővé tette.

A második fejezet elsősorban a *-hat/-het* modális toldalék és a *kell* modális segédige jelentésánál tárgyalja, pontosabban arra keres választ, hogy a mondat és a beszédhátter ismeretében hányféle jelentést közvetíthetnek az említett modális elemeket tartalmazó mondatok. Megállapítom, hogy a jelentések számát lényegében az határozza meg, hogy hányféle tipikus beszédhátter különíthető el. A példák alapján az is megállapítható, hogy nem minden esetben határozható meg a modális jelentés egyértelműen, előfordulhat

ugyanis, hogy többféle beszédhátér keveredik egymással, ami értelmezésbeli bizonytalanságot eredményezhet. Strukturális alapon (a hangsúly és szórend segítségével) csak a szubjektív és objektív episztemikus olvasat különíthető el egymástól. Lexikai és morfológiai szempontok alapján bizonyos esetekben az episztemikus és a nem episztemikus modalitás között is megvonható a határ. A modalitásfajták tárgyalásakor a többenél nagyobb teret kap a szubjektív episztemikus modalitás, amit egy általános és egy magyar jelentéstani szempont tesz indokolttá. Általános jelentéstani szempontból azért van kiemelt szerepe a szubjektív episztemikus modalitásnak, mert közeli kapcsolatban áll az evidencialitással, a beszélő evidenciáját jelző nyelvi eszközökkel. Kiemeli ennek a modalitásfajtának a jelentőségét továbbá, hogy az összes modalitásfajta közül ő rendelkezik a leggazdagabb nyelvi kifejezőeszközökkel: a modális jelentésű módosítószók, módosító határozószók és módosító mondatrészek leggyakrabban szubjektív episztemikus lehetőséget fejeznek ki. Magyar jelentéstani szempontból a szubjektív episztemikus lehetőséget kifejező mondatokban az a különleges, hogy jelentésük a mondat strukturális tulajdonságai alapján megállapítható.

A harmadik fejezet a *tud* segédige modális jelentését vizsgálja. A *tud* segédige képeséget és lehetőséget jelent, a két jelentés azonban szorosan összefonódik és strukturálisan általában nem különböztethető meg egymástól. Ugyanakkor a *-hat/-het* toldalékhöz való viszonya nyilvánvaló: a cirkumsztanciális és a diszpozicionális lehetőség esetében ugyanis a *-hat/-het* helyettesíthető a *tud* segédigével. Ebből az is következik, hogy a nem episztemikus modalitásfajták esetében különbséget kell tennünk a deontikus/buletikus modalitás és a cirkumsztanciális/diszpozicionális modalitás között. Ebben a fejezetben térek ki röviden a modalitás grammatikalizációjának kérdésére is.

A negyedik fejezet a modalitás pragmatikájával foglalkozik. Ez a fejezet a legkevésbé elméleti, inkább taxonomikusan mutatja be a korpusz alapján megállapított pragmatikai jelentéseket. Általános érvényű megállapítás, hogy a deontikus modalitás nem azonos a deontikus beszédaktusokkal. Egyrészt a deontikus modalitás kifejező megnyilatkozásoknak nem feltétlenül van beszédaktus jelentése, másrészt deontikus beszédaktusok nem deontikus modalitást kifejező megnyilatkozásokkal is végrehajthatók. Hasonló megfontolások érvényesek a buletikus beszédaktusokra is. A pragmatikai jelentés meghatározásához általában ismernünk kell a mondatkontextust és a beszédhelyzetet, van azonban néhány lexikalizálódott pragmatikai jelentés is.

Végül a Kitekintés c. fejezet a modalitáshoz kapcsolódó, de e munkában nem említett kérdéseket foglalja össze.

Jelen munka gondos elolvasásáért, a kapott megjegyzésekért és különösen a feltett kérdésekért köszönetet mondok Kugler Nórának és Ladányi Máriának. Nem rajtuk múlt, hogy munkámban nem minden kérdésükre fognak választ kapni. Köszönet illeti az itt név szerint nem megemlítetteteket, akik a modalitásról szóló különböző korábbi dolgozataimat olvasták és kommentálták. Végül, de nem utolsósorban köszönetet mondok Kiss Gábornak és Sas Bálintnak a Magyar Nemzeti Szövegtár anyagaiért. A munka elkészítését az OTKA a T 042687 sz. pályázat keretében támogatta.